

וּבְכֹן 'צֵא מִן הַתְּבָה'
צֵא מֵאֲסִיכָה לְהַתְּבָה
צֵא מִסְגִּיכָה לְפְתִיחָה
צֵא מִתְּבָה לְתֵאֵיבָה
(ינני)

פתח דבר

צא מן התבה

א

ראשיתו של ספר זה במפגש בין שני תחומי דעת שהחיבור ביניהם מתבקש, גם אם עדיין אינו מובן מאליו: הסיפור התלמודי והתאוריה של הספרות. לחיבור בין השניים היסטוריה ארוכה ורציפה במפעלם של חוקרים בני הדורות האחרונים שהעלו על נס, איש לפי דרכו, את תרומתה האפשרית של 'תורת הספרות' להבנת ספרות חז"ל; לגבי דידי מדובר במפגש בן עשור-ומשהו בלבד, אך כזה שדי בו לעורר השראה עמוקה ולהסעיר את הדעת והלב. תחילתו, מכל מקום, בנסיבות מקריות למדיי. במקביל ללימודי בשיבת הקיבוץ הדתי עין-צורים עמלתי על לימודים לקראת תואר ראשון במחלקה לספרות, לשון ואמנויות באוניברסיטה הפתוחה. הפנייה לתחומי הספרות, הלשון והאמנות אמורה הייתה – כך חשבתי לתומי – לפתוח צוהר לעולמות רחוקים, שונים בתכלית מתכני הלימוד הישיבתי הרגיל, שממנו נהייתי עד מאוד. ידעתי כמובן שספרות חז"ל גם היא סוג של 'ספרות', המובעת ב'לשון', ובוודאי שאין היא נעדרת ממד של 'אמנות'; ידעתי גם שהאוניברסיטה הפתוחה מציעה קורסים מצוינים בתחומיה המובהקים של ספרות זו, ובראשם הקורס "מדרש ואגדה", שפיתח פרופ' יונה פרנקל ז"ל. אולם לעצמי ביקשתי מרחבים חדשים ולא רק נתיבים נוספים בשדות מוכרים. כך העדפתי להשתקע בסוגיות בבלשנות כללית ובאסטיקה, בפואטיקה של שירת החול העברית בימי הביניים ובעולמה המשברי של הספרות הנכתבת על סף המודרניות בעברית ובשפות אחרות. ואפשר שהיו להשתקעות זו גם הסברים אחרים.

המרחבים המובחנים שבהם ניצבתי באותה העת השיקו לבסוף זה לזה בנקודה לא צפויה, שרק בדיעבד התבררה לי כמעין 'מעקף' פרטי רבי-השפעה למפעל המחקרי שפרנקל היה מכוננו ומייצגו המובהק; הייתה זו התאוריה של הספרות – ובעיקר בניסוחיה

המאוחרים, המצטרפים למה שמכונה לעתים 'התאוריה הביקורתית' – שלא רק הפליאה והקסימה אותי בזווית מבטה הייחודית, אלא הלכה ושלחה זרועות וענפים אל עיסוקי היום-יומי בספרות התלמודית. אופיו הטקסטואלי הייחודי של התלמוד הבבלי, רצפיו המוזרים-למראה, ריבוי הסוגות הגודש את דפיו – כל אלה הוארו מעתה בפרספקטיבות רעננות. ההיכרות עם אריסטו והורטיוס אנשי העת העתיקה, עם בכטין ובארט בני המאה העשרים ועם רבים אחרים העניקה תשובות חדשות לשאלות ישנות וייצרה שאלות חדשות בתורה.

אך חשוב מהן היה השיעור הגדול שלימדני התאוריה, שיעור שעלה בקנה אחד עם יסוד מרכזי בחינוך הישיבתי שלו זכיתי: משניהם ספגתי את ההכרה שלעולם איננו 'פשוט קוראים'. משמעותם של טקסטים אינה מונחת בהם מרגע יצירתם (אם היה אי-פעם רגע אחד כזה), ממתינה לחשיפתה בידי קוראים מיומנים, אלא תלויה באי-ספור הכרעות. כל מגע בין ספרות לקוראיה מגלם בעצם קיומו בחירה באפשרויות מסוימות ודחייה של אפשרויות אחרות: מצד הקורא – תפיסתו את עצמו, את הטקסט ואת מחברו; מודעותו להנחות יסוד המכוונות את פרשנותו; מידת התחשבותו בתמורות של זמן ומקום, אידאולוגיה ותרבות. מצד הספרות – תפיסתה את נמעניה; זיקתה למציאות החוץ-ספרותית; יחסיה לסוגות, לצורות ולתבניות דומות או שונות; היענותה או אדישותה ואף סירובה לפעילות פרשנית. דבר אינו 'פשוט' במעשה הקריאה, ואלו הן רק מקצת הבחירות המעצבות את פניו.

ב

הקריאה המקובלת בסיפור התלמודי אינה חשודה באינטואיטיביות מדומה. סיפורי חז"ל מאתגרים את פרשניהם בדרכים מגוונות, ותובעים מהם – אם ירצו ואם לאו – ערנות ומעורבות. קוראים רבים נענים לאתגר, מנסים לחשוף את משמעותו של כל סיפור, להבהיר את המעורפל, לקלוע אל השערה בהצגת פירוש מדויק ו'אמיתי'. הודות למאמץ קולקטיבי מתמשך סיפורים רבים כבר עומדים לפנינו כיום כשהם מבוארים באר היטב. קריאות מקוריות ומעמיקות מוצעות בתדירות גבוהה בספרים ובכתבי עת, נשענות על תשתיות דיסציפלינריות שונות. אולם הפרשנות עצמה – כמושא למחקר, כהתרחשות תלוית נסיבות, כפרקטיקה שתנאי הקיום הראשוניים ביותר שלה ראויים לבחינה – נותרת לרוב בצל.

ספר זה מבקש להפנות חזרה את המבט מן הפירוש – כלומר, מן התוצר של הפרשנות – אל הפרשנות כהליך, אל מה שמאפשר ומזין אותה, לעתים גם מסַפֵּל אותה. הוא מספק דין וחשבון ביקורתי על אודות סדרה של ניסויים פרשניים, קריאות מפורקות לגורמים; הוא משהה בכוונה תחילה את הדחף הפרשני החותר לפתור וליישב קשיים טקסטואליים, ומציע במקום זאת להתעכב על הקשיים ולהעריך את השפעתם. הנחת המוצא העומדת בבסיסו היא שאין משמעותם של טקסטים צפונה רק בהם או רק בקוראיהם, אלא במפגש ביניהם, סבוך

רוב ממדים ככל שיהיה; אשר על כן משמעות כלל אינה 'צפונה', כי אם נרקמת ומתהווה. שדה הניסוי – האתר שבו הוא מתעתד להצביע על מה שעושה את הקריאה בסיפור התלמודי למלאכה שאינה פשוטה כל עיקר – הוא ההקשר הטקסטואלי הקרוב של הסיפורים, כלומר, המסגרת הספרותית שבה שובץ כל אחד מהם, ושעמה הוא נתון ביחסי גומלין מורכבים.

הואיל והנקודה האחרונה עומדת בלזו הספר, כדאי להרחיב מעט את הדיבור על אודותיה. סיפורי חז"ל לעולם אינם באים לבדם. בכל היקריותיהם – במשנה, בתוספתא ובתלמודים, במדרשי התנאים והאמוראים – הם שלובים ביריעות טקסטואליות רחבות יותר, שפעמים רבות אינן סיפוריות כלל. אף על פי כן תולדות מחקר סיפור האגדה חושפות נטייה עקיבה, אם גם לא בלעדית, לבידוד היחידה הסיפורית מן המארגים הרצופים שבתוכם היא מופיעה – נטייה ששורשיה ההיסטוריים והתאורטיים יידונו בהמשך. מחקריו של פרנקל, למשל, מבליטים במקומות רבים את הפער הקיים לדעתו בין הסיפורים עצמם – מופת של עיצוב אמנותי מהודק ומוקפד – למסגרות המכילות אותן. הללו נתפסות כביטוי של שימוש תנייני ו'לא אמנותי' בסיפורים, שימוש שאינו עולה בהכרח בקנה אחד עם מהותם הראשונית. גישה זו מבטלת את ערכו של ההקשר הטקסטואלי הקרוב ורואה אותו על פי רוב כגורם מפריע, העלול לערפל את כוונתו המקורית של הסיפור. גישה נגדית, הזוכה בשנים האחרונות לניסוח שיטתי ומקיף, מגייסת את ההקשר כ'מפתח' רב-ערך להבנת הסיפורים המשוקעים בו; היא מאתרת יסודות אמנותיים מובהקים גם ברצף הספרותי הרחב, ובאמצעותם מזהה אותו כמגבש אחיד, מאורגן, שהסיפורים שבתוכם הם בבחינת אבני בניין למשמעותו הכוללת. באורח מעניין, שתי הגישות נאמנות לעיקרון אחד: העיקרון שלפיו 'משמעות' תלויה תמיד בקיום הרמוני ומכוון של מרכיביה. הגישה הראשונה תוחמת את עצמה מראש לגבולותיו המובחנים של הסיפור לבדו, בהניחה כי בהם, ורק בהם, הרמוניה כזו אפשרית; הגישה האחרת מצליחה, למרות הכול, למצוא את אותן התכונות בדיוק גם ביריעה הספרותית הארוכה יותר.

שאלת המסגרת הספרותית המכילה את סיפור האגדה בכל הופעותיו, בכל החיבורים שהותירו חז"ל אחריהם, מתממשת כמדומה בעוצמה מיוחדת – או, למצער, בתנאים מיוחדים – בשני התלמודים, הירושלמי והבבלי. זאת בשל אופייה המוגדר של המסגרת האופיינית להם – הסוגיה – שהיא, כנראה, ובמיוחד בצורתה הבבלית, המפותחת והמשוכללת ביותר בספרות חז"ל כולה. בהכללה גסה למדיי אפשר לומר שבניגוד למסגרות אחרות – הפרק במשנה, הפרשה במדרש ועוד – שעריכתן נוטה לעתים קרובות אל ליקוט אקלקטי או אנתולוגי של מקורות, הסוגיה התלמודית כבר נוטה במובהק אל הקומפוזיציה, אל מה שנראה (או לפחות מראה עצמו – ועל כך להלן) כתבנית מאורגנת, מסודרת ובעלת מדרג פנימי. תבנית זו, בצורתה הרווחת, משווה למרכיביה רושם של מהלך (המילה 'סוגיה' עצמה נגזרת מן השורש הארמי ס' ג' י', המקביל לשורש העברי ה' ל' כ'), או של דיון הנע מנקודה אחת לאחרת, ולא – כמסגרות אחרות שזכרו קודם – הצגה קטלוגית או אנתולוגית של אותם מרכיבים. הסוגיה מתמררת את תנועתה, מסמנת את שלביה, מאותתת לנמעניה – באמצעות נוסחאות קבועות ותחביר ידוע – היכן מתחילה

שאלה והיכן תשובה, כיצד מסתעף הציר המרכזי של הדיון לשבילים צדדיים, וחשוב יותר לענייננו: לשם מה הובא מקור נתון, ומה תפקידו ברצף. ככל מקור אחר סיפורים המובאים מפעם לפעם בסוגיות שונות מטופלים, על פי רוב, באותה השיטה: הם נצרכים לדבר-מה, משרתים תכלית מסוימת, מוטלים אל תוך רצף עיוני על מנת להוכיח או לסתור נקודה כלשהי במהלך, ומכל מקום, אינם עומדים בדרך כלל ברשות עצמם. מבחינה צורנית גרידא התופעה אינה תלויה בהיקף הדיון ואורכו, אף לא בנושאו: יאה זה דיון פרשני המוסב על משנה, מחלוקת הלכתית-משפטית, בירור מושגי, או קובץ דרשות שיוחד לפסוק מקראי – כמעט תמיד נאמנה הסוגיה לעיקרון המארגן שיסודו בשרשור יחידות טקסט קטנות זו לזו ואריגתן לכדי מהלך אחד, המעובה לא-פעם בקישורים מילוליים דחוסים. משהגיע מהלך כזה לסיום (ממצה יותר או פחות), הוא מפנה את מקומו למהלך שונה, שעתידי גם הוא להיחתם ולהתחלף באחר; יחד הם מרכיבים את הפרק התלמודי: מסגרת רחבה עוד יותר העשויה רצף סוגיות.

ברם, לא אחת מדובר ברושם מטעה, או לפחות חלקי: מונחי הדיון האופייניים לסוגיה, הממקמים כל יחידה ברצף גדול ממנה ומעניקים לה תכלית מוצהרת, וכמותם גם האמצעים הלשוניים והסגנוניים השותפים בבניין הרצף, מכסים פעמים רבות על זיקות אחרות בין אותן יחידות עצמן; זיקות שנרקמו בתהליך היסטורי מסובך מאוד של מסירה על-פה, של עריכה יצירתית ושל עיבוד מתמשך. מחקר התלמוד המודרני מעמיד לרשותנו כלים נפלאים המאפשרים לחשוף שלבים קדומים בהתהוותן של סוגיות רבות: עיון מדוקדק בכתבי יד קדומים, מסורות נוסח חלופיות שהשתמרו בחיבוריהם של פרשנים מאוחרים ואפילו השוואה פשוטה בין עיבודים שונים של סוגיות דומות בשני התלמודים – כל אלה שבים ומראים עד כמה מסגרת הסוגיה מקפלת בתוכה אפשרויות דחויקות, קשרים סמויים בין מקורות שעשויים היו, בנסיבות שונות, להתארגן אחת. הערה זו תקפה לא רק ברמת הסוגיה אלא גם ברמת הפרק; חלוקתו לסוגיות, כשהיא לעצמה, מעמידה לעתים חיץ בין מקורות המקיימים ביניהם דיאלוג, וכעת משועבדים כל אחד להקשר אחר – כלומר, למהלך סוגייתי נפרד. התופעה מוכרת אמנם מחיבורים חז"ליים שאינם מאורגנים בסוגיות, ובמידה רבה היא תוצאה טבעית של כל מעשה עריכה בטקסט קיבוצי (להבדיל מטקסט של מחבר אחד) שהתגבש לאורך שנים; אפשר גם – כפי שמלמדים אותנו באופן נוקב תאורטיקנים של הספרות שיוזכרו בהמשך – שהיא תוצאה טבעית של (כמעט) כל טקסט באשר הוא. אולם דפוסי המבנה של הסוגיה התלמודית, דווקא משום שהם מְמַסְגְּרִים ומְמַשְׁמְעִים את מרכיביהם האוטונומיים-כשלעצמם באופן נחרץ יותר, הרי הם מעמיקים את המתח בין כיווני הקריאה המוצעים על ידיהם לכיוונים אחרים, אפשריים לא-פחות.

מכאן מובן אפוא מדוע שאלת ההקשר של הסיפור התלמודי – ושל כל יחידת טקסט קטנה אחרת המשולבת ברצף המהלך הסוגייתי – טומנת בחובה עניין מיוחד. האם יבחר הקורא בנתיב המותווה בידי הסוגיה עצמה? האם יפריד בין הדבקים ויסתפק, כדרכם של פילולוגים רבים, בניתוח זהיר של כל יחידה טקסטואלית לעצמה? האם ישעה לעצת

אלו מאנשי הספרות המציגים באופן משכנע את הקשרים העמוקים בין היחידות בצורתן הסופית?

חשוב בעיניי שיובן גם דבר-מה נוסף: יובן מדוע אופייה התשתיתי המורכב של הסוגיה כמסגרת ספרותית מעודד ואף מצדיק פנייה אל דרך אחרת, דרך המוצאת השראה במחשבה – שזה מכבר קנתה שבייתה בשדות אחרים – על אודות המפורק, הלא-יציב והמתעתע שבספרות; מחשבה שביטוייה התאורטיים מתוארים לרוב, ויתוארו גם כאן, כביטויים של 'פוסט-סטרוקטורליזם' (מונח מתעתע מאוד כשלעצמו). מגמתו המפורשת של הספר היא אפוא להבליט את מעלותיו של דגם-ביניים חיוני, המושפע עמוקות מאותה מחשבה: דגם המודע לכוחה ולעוצמתה של מלאכת העריכה המשתקפת בסוגיות התלמוד הבבלי, ובה בעת מגלה ספקנות רבה יותר באשר למידת 'הצלחתה', או שליטתה בעולה מתוך חומריה (וחומרים סיפוריים בכלל); דגם המבקש לתרום להעמדת תצורת קריאה מורכבת, שאינה ממהרת לפתור בעיות פרשניות, אלא מחדדת את תשומת הלב לנסיבות היווצרותן, שהן, פעמים רבות, נקודות חיכוך בין כוחות שונים הפועלים בסוגיה ומעצבים את דמותה. ליתר דיוק, לא רק את דמותה, אלא גם את דמות נמעניה: תנאי הכרחי לניסיון האמור מגולם בהכרה נחוצה בתפקיד הקורא בכל תהליך של הפקת משמעות מן הטקסט הנקרא, תפקיד שביקורת הספרות יודעת לאפיין עתה טוב מעבר. ברקע הדברים עומדות שאלות נכבדות מאוד: ננסה לבדוק למה אנו מתכוונים כאשר אנחנו מגדירים רצף מילים נתון – למשל, סיפור או סוגיה תלמודיים – כ'ספרות', וכיצד הגדרה זו משפיעה על תפיסת משמעותו החמקמקה.

ג

שבעה סיפורים יעמדו כאן לניתוח – שישה מן התלמוד הבבלי, ואחד מן המדרש הארץ-ישראלי הקדום פסיקתא דרב כהנא. לשבעת הסיפורים נוסחת פתיחה זהה – "בשעה שעלה משה למרום..." – וכולם מתארים את שאירע לו למשה בשעה שעלה לקבל את התורה ולהורידה לארץ. קשה להפריז בהדגשת מעמדם המכונן של אותם הרגעים – רגעי התגלות באש, בענן ובעשן – בתודעה ההיסטורית הציבורית של העם היהודי לדורותיו; ואולם בתוך הסיפור הקולקטיבי חבוי גם סיפור אישי ופרטי-למחצה – סיפורו של מנהיג עניו, כבד-פה ולשון, שנבחר לתווך בין העם שיצא זה עתה ממצרים לאל המוליכו במדבר. לפי התיאור המקראי, משה עולה לראש הר סיני ומתייחד שם עם אלוהיו ארבעים יום וארבעים לילה; בראש ההר, לא מעבר לשם. כך הטעים גם אחד החכמים בתקופת התנאים בהכריזו כי "מעולם לא עלה משה למרום" (מכילתא דרשב"י, יט, כ). קביעתו החרिפה משיחה אולי לפי תומה, כי יש מי שסובר אחרת, יש מי שמייחס למשה עלייה למרום, ומעצב את זהותו הדתית בהתאם; והנה אף על פי כן לא נמנעו חכמים אחרים, בני דורות אחרים, מלספר בעליית משה, בהופכם את הרגע הטוען לפסוקית זמן תמימה למראה ("בשעה שעלה"). דווקא משום כך ראוי להבהיר כי ההיבטים התאולוגיים המשוקעים

בסיפורים אלה, ובתוכם גם אפשרותו של יחיד בן-עלייה לחצות את גבולות מרחבי הקיום האנושי, אינם עומדים במרכז ספרי. את המתח האצור בסיפורים כסיפורי ראשית של התרבות המספרת, הנחשף תוך עיון באופני ההבעה ובהשלכותיה, אני מעוניין לזהות ולאתר במקומות 'צורניים' מובהקים: באסטיקה של השפה הנרטיבית, בתנודות ההקשר, ביחסים הנרקמים בין מילה לחברתה. כוחם יפה גם לסיפורים אחרים. ובכל זאת, שבעה סיפורים בלבד; מקומו של דיון מקיף יותר בסיפורי הבבלי יבוא במחקר אחר, שונה מאוד באופיו ובמגמתו, שעל השלמתו אני שוקד עתה.

לחיבור זה נמענים מיוחלים רבים; עם שלוש קבוצות לפחות הוא מבקש להיות בְּשִׁית. אוהבי ספרות ימצאו כאן, לפני הכול, סיפורים טובים – מעניינים, מפתיעים, עשירים – ואני מקווה שישגלו סלחנות כלפי מהלכי קריאה עמלניים. חובבי תאוריה יפגשו כאן יישום של אסטרטגיות מוכרות על מרחבים מוכרים פחות, ואני מקווה שימחלו על הפשטות מורכביות דקות שלא לצורך. קוראים 'מקצוענים' של ספרות חז"ל, באקדמיה ומחוץ לה, יתוודעו לאפשרויות פרשניות שיש בהן אולי מן החידוש, ואני מקווה שיקבלו בהבנה הצעות מרחיקות לכת. הערות השוליים המלוות את הפרקים מיועדות בעיקר (אך לא רק) להם.

הספר מבוסס בחלקו על עבודת גמר לתואר מוסמך שנכתבה בין השנים 2007–2010 במחלקה לספרות עברית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. הזמן שחלף מאז כתיבת עבודת הגמר הניח אותה כשכבה ראשונית בלבד בארכיאלוגיה של החיבור הנוכחי והגדיל את הפער ביניהם, פער שמקורו הן בתהליכי עיבוד והתאמה אינטנסיביים שנועדו להנגיש את הדברים לקהל הרחב, הן בהבשלה עמוקה יותר של רעיונות שרק הניצו אז. אחת התמורות החשובות בין השכבות נוגעת למקומה של התמה: בעוד עבודת הגמר ניסתה לאחוז את החבל בשני קצותיו, להלך בשדה התאורטי ובה בעת להציע אפיון כוללני (גם אם זהיר) של תמת עליית משה למרום בספרות התלמודית, החיבור המוגש כאן מגלה ספקנות עזה יותר כלפי ניסיונות הכללה תמטיים מעין אלה. אף על פי כן הקוראים מוזמנים כמובן לקרוא בו 'נגד הכיוון', לתור אחר המודחק, המוסתר והמכוסה, בתחום התמה ובתחומים אחרים; שהרי קריאה באופנים כאלה בדיוק היא המניעה חלקים נרחבים של הספר, ואולי – אם עלה הדבר בידי – צובעת אותו בגוונים חיוניים. עלי להודות אפוא שהוא נכתב בהנאה רבה, לפעמים אפילו מתוך שמחה והתרגשות; אני מקווה שכך גם ייקרא.

ספר זה נרקם והתהווה בשלוש תקופות מובחנות. תקופות אלה תכפו אמנם אחת את רעותה וחדרו זו לתחומה של זו, אך עמדו, מכל מקום, בסימנם של מקורות השראה שונים; ואין עונג גדול מלהודות עליהן. בראשונה, שלהי ימי שְׁבַתִּי בשיבת הקיבוץ הדתי עין-צורים, נפלה בחלקי הזכות להנחות שיעור שבועי במדרש ואגדה. השיעור הושפע כמובן לא רק מלימודי באוניברסיטה הפתוחה, אלא גם ממורי רבותיי בשיבה, בני עלייה אהובים, איש לפי דרכו ותכונת רוחו. מוסד נפלא זה – שביקש לאזן בין חינוכיותה של תורה שיש לעלות לעתים למרום כדי להשיגה, ובין התביעה האתית והדתית הגלומה בידיעה ש"לא

בשמים היא" (דברים ל, יב) – נסגר בינתיים, וחבל על דאבדין; רעיונות המשוקעים לכל אורך הספר נבטו באותם הימים, בסביבה שאפשר כעת רק להתגעגע אליה. מחשבות היוליות התגבשו למחקר שיטתי בתקופה השנייה, כאשר כתבתי את עבודת המוסמך במחלקה לספרות עברית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, בימי האקדמי החם, המפרה והאוהד בשמונה השנים האחרונות. העבודה נכתבה בהנחיית פרופ' תמר אלכסנדר וד"ר חיים וייס, שברוחב דעת וברוחב לב – שאינם מובנים מאליהם כלל – תמכו, ייעצו, ליוו, עודדו, ביקרו כשהיה צריך, ולא חסכו מאמצים עד להבאת המשימה אל סופה המקווה. תודתי נתונה להם מתוך שמחה של הכרת הטוב. באותה העת נהניתי מאוד גם מעזרתם של ד"ר אמיר בנבגי וד"ר פיטר לנרד, שהיו ועודם בני-שיח נהדרים להתלבטויות תאורטיות עקרוניות (ולהתלבטויות בכלל). פרופ' טובה רוזן וד"ר חביבה ישי העניקו לי את האפשרות ללמוד מספרות ימי הביניים אף על פי שהתמחיתי בספרות חז"ל, אפשרות שהרחיבה מאוד את מנעד הפרספקטיבות שעמדו לרשותי; וגב' סיגל אדרי פתרה תמיד כל בעיה במיומנות ובאורך רוח.

עבודת המוסמך נעשתה לספר בתקופה השלישית, תוך כדי השלמת הדוקטורט. בתקופה זו פניתי כבר לאפיקים חדשים, ביניהם כאלה שאתגרו הנחות יסוד קודמות; ההתמודדות עם המאמץ הכפול נסתייעה שוב בעידודו הנמרץ, האוהד והמסור של ד"ר חיים וייס, לא רק כמורה וכמדריך אלא גם כידיד אמת. ד"ר חנה סוקר-שווגר ליוותה את המהלך אף היא ברגישות רבה ולימדתני שיעור חשוב. אני אסיר תודה עד מאוד לפרופ' יגאל שוורץ, מורי ורבי – על ההבנה העמוקה (ביותר ממובן אחד), ועל הדיאלוג המסעיר תמיד; בלעדי ספר זה לא היה רואה אור. פרופ' דינה שטיין מאוניברסיטת חיפה לא פסקה גם היא מלעזור ולייעץ; האמון שנתנה בעבודתי ריגש והפליא בכל פעם מחדש. תודה מיוחדת, באותן המילים ממש, שלוחה גם לפרופ' אלחנן ריינר. לטוב יזכרו גם חיים ויצמן, ד"ר יכין אפשטיין, ד"ר משה לביא ומורי ורבי הרב אביה הכהן.

פרופ' אבידב ליפסקר מהמחלקה לספרות עם ישראל באוניברסיטת בר-אילן קיבל את הספר לסדרת 'תימה' בעריכתו בזרועות פתוחות; וטוב עין הוא יבורך. תודה מעומק הלב לבית הוצאת הספרים של אוניברסיטת בר-אילן, ובמיוחד לגב' מרגלית אבישר העומדת בראשו, ולגב' ענת גל אשר על ההפקה. תודה מיוחדת לחיה אלחייני על עריכת הלשון; שלושתי טיפלו בספר במקצועיות מופתית וברוח נלבבת.

בשנות כתיבת עבודת המוסמך נסתייעתי במלגות ופרסים מטעם גופים שונים באוניברסיטת בן-גוריון בנגב – הפקולטה למדעי הרוח והחברה, המחלקה לספרות עברית ומכון 'הקשרים' לחקר הספרות והתרבות היהודית והישראלית; וכן במלגה ע"ש דב סדן מטעם בית הספר למדעי היהדות באוניברסיטת תל-אביב. הספר במתכונתו הסופית יוצא לאור בתמיכתם הנדיבה של מועצת הפיס לתרבות ולאמנות, קרן 'בית שלום', קיוטו, יפן, האיגוד העולמי למדעי היהדות, וקרן יצחק לייב ורחל גולדברג – קרן קיימת לישראל. תודתי לנדיבי-לב שמצאוהו ראוי.

חברים טובים השפיעו עלי למדנות וידענות בשלוש התקופות גם יחד, ובעיקר סיפקו בחיבתם מזור לנפש: יואל וורד קרצ'מר-רזיאל, עמנואל (מנו) מסטיי, פנחס רוט, טלי לטוביצקי, יעל רובין-שנהר, יעל בן-צבי-מורד, אוראל שרף, שמעון פוגל ורבים אחרים, ביניהם כל עמיתיי ועמיתותיי בבתי מדרש בירושלים ובתל-אביב שהיו לי בשנים אלה לבית לימודי ורוחני נדיר. ונעימה עד מאוד התודה לשני חברים קרובים שתרמו תרומה מכרעת למחקר: אדוה הכהן-בומנדיל, שקראה בדיוקנות ובתבונה את אחת מגרסאותיו הראשונות של החיבור, ואורי מוגילבסקי-שי שסייע לי כתמיד להבין מה באמת אני רוצה לומר. טעויות שוודאי נותרו בספר – שלי הן ובאחריותי הבלעדית. תודה להוריי: לאבי זאב זכרונו לברכה, ולאמי תמר תיבדל לחיים ארוכים, על אהבת-תורה ואהבת-עמל ששיקעו בי. כמה קיוויתי שהספר יראה אור עולם בעוד אבי חי, ולא עלה ביד. תודה לאֵלָה; ולחיים ודיאנה. ולבסוף, לחיבים מכל חביב: לנועה, לב מבין, שותפת אמת בְּכָל מְכָל כָּל; תקצר היריעה מלהביע, והמילים קטנות מדיי ממילא. לשלושת ילדינו – יהונדב, נטע ועתירה – הממלאים את ימינו בטוב שאין לו סוף. ולמאיר פניו ממרום, על חֶסֶד העלייה וההתעלות, ועל כל שְׁעַל-פני-האדמה המעניק להן משמעות.

איתי מרינברג-מיליקובסקי
ירושלים ובאר-שבע